

A daciai *Publius Aelius Antipater* főpapi címe

(Kivonat)

Publius Aelius Antipater feliratát H. DAICOVICIU és I. PISO publikálták 1977-ben, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (ma Várhely – Sarmizegetusa, Románia) területéről előkerült feliratos emlékről, a *L'Année Épigraphique* és az *Inscriptiones Daciae Romanae* lapjain. Mivel a tartományi császárkultusz főpapjainak hivatalos titulusa a Severus-kor derekától kezdve az ismert feliratokon megváltozik, az említett, különben kifogástalan feloldásban egy N betű beillesztése zavarteltető volt, de a feliraton látszik, hogy eltekinthetünk tőle, tehát a probléma ennyivel meg is oldható. Ezáltal ez a felirat is megerősíti azt a meglátást, miszerint ezek a hivatalos titulusok mindig pontosan szabályozottak voltak.

*

Publius Aelius Antipater feliratát H. DAICOVICIU és I. PISO publikálták 1977-ben¹. Az egykori *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (ma Várhely – Sarmizegetusa, Románia) területéről előkerült nagyon szép faragású márvány feliratos emlék méretei: M. 92, Sz. 33, V. 7 cm, bm. 37–40 mm. A magasságában is csonka, hosszában félbetört feliratot első közlői meggyőző módon egészítették ki és ebben a formában került az *L'Année Épigraphique* (AÉ) lapjaira, ugyanígy az *Inscriptiones Daciae Romanae*-ba (IDR) is: *[[Numini imp(erator) -) caes(ar -)? / - - -----*
----- - -? et]] / Geni[o
Daciar(um)] / P(ublius)Ael(ius) A [ntipater] /
flame[n colon(iae)] / Apulens[is sac(erdos)] /

Arae A[ugusti n(ostri)] / exs mu[neribus ?] / donu[m dedit]. IDR, III/2, 217 = AÉ, 1977, 689

E kiegészítéssel szemben semmi kétség nem merült fel idáig. Azonban a daciai tartománygyűléssel és a tartományi főpapokkal foglalkozó dolgozatom írása közben felfigyeltem arra a jelenségre, miszerint a tartományi császárkultusz főpapjainak hivatalos titulusa a Severus kor derekától kezdve a korábban használatos *sacerdos provinciae* és *sacerdos Daciae* címeket felváltva, kivétel nélkül minden ismert feliraton *sacerdos Arae Augusti*, egészen *Severus Alexander* koráig, mely időtől fogva *sacerdos Arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III* lett a tiszttség hivatalos címe². Az utóbbi főpapi titlust a következő feliratok tartalmazzák: – *[Gesah]nis pro / [se et suis P(ublius) A]el(ius) Maxi[us] Iivir q(uin)q(uennalis) et fla[men col(oniae) Nap(ocensis)] a militi(i)s / [sacerdos Ar]ae Aug(usti) n(ostri) / [coronat(us) Dac(iarum)]III dec(urio) col(oniae) / [metro]poli]s / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)?]* (PISO, I. 1980 i.m., p. 126³ = SZABÓ Á. 1998 i.m., 171–176)⁴ (amely felirat állíttatási ideje *SEVERUS Alexander* korától Kr.u. 222.-től számítható⁵), valamint – *MARTI Aug(usto) / pro salute Imp(eratoris) / Caes(aris) M(arcus) Antoni / Gordiani Pii / Felic(is) Aug(usti) / M(arcus) Antonius / Valentinus / eq(ues) r(omanus) dec(urio) m(unicipi) Apul(ensis) / sacerdos Arae / Aug(usti) n(ostri) / coronatus Dac(iarum) / III d(ono) d(edit)* (IDR, III/2, 266 = CIL, III, 1433), amelyet a rajta szereplő császárnév alapján Kr.u. 238. és 244. közé keltezhetünk.

Publius Aelius Antipater itt tárgyalt töredékes feliratának 7 sorát azonban így egészítették ki: „... sac(erdos) / arae augusti n(os-tri) / ...” (l. I. ábra). Így ezzel a titulussal egye-dül-lő lenne a kor daciai főpapjai között, mert ha megfigyeljük az időszak többi ismert főpapjának feliratait, hivatali tiszttségük felírt formája kivétel nélkül *sacerdos Arae Augusti*, köztük két saját magának, *Publius Aelius Antipater*nek állított azonos szövegű feliraton is. A csak *sacerdos Arae Augusti* címet tartalmazó daciai feliratok az említettekkel együtt a következők: – *I(ovi)*

O(ptimo) M(aximo) Cons(ervatori) / pro salute / P(ubli) Ael(i) Antipatri(s) / sac(erdotis) Arae Aug(usti) / sua suorumque / omniu(m) Onesimus // actor / v(otum) s(olvit) (AÉ, 1930: 8), valamint – *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Cons(ervatori) / pro salute / P(ubli) Ael(i) Antipatri(s) / sac(erdotis) Arae Aug(usti) / sua suorumque / omniu(m) Onesimus / actor v(otum) s(olvit)* (AÉ, 1959: 304), továbbá – *[Cominiaie ----- / ----- - - - coniugi] / T(iti) Vareni(i) Probi / q(uin)q(uennalis) col(oniae) Sarm(izegetusae) / M(arcus) Cominius / Quintus pontif(ex) / et bis q(uin)q(uennalis) col(oniae) eq(uo) p(ublico) / sacerdos Arae / Aug(usti) / sorori pientissimae / l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto)* (IDR, III/2, 108 = ILS, 7131 = CIL, III, 1513), végül – *P(ublio) Ael(io) P(ubli) fil(io) P(apiria) (tribu) / Strenus equo / p(ublico) sacerdoti Arae / Aug(usti) auguri et / Ilvirali col(oniae) / Sarm(izegetusae) augur / col(oniae) Apul(ensium) dec(urio) / col(oniae) Drob(etensium) pat(ron)o collegior(um) / fabr(orum) cento / nar(iorum) et naut(ar)um conduc(tori) pas(cui) salinar(um) / et commer(cior)um Rufinus / eius* (ILS, 7147 = CIL, III, 1209).⁶

A bemutatott analógiák által sem erősített adatétele az N. betű által a *noster – n(ostr)i* – szónak a főpap titulusába felirattanilag sem indokolt, ha megnézzük az IDR, III/2, 190. oldalon (fig. 175) közölt kitéző rajzot és fényképet (1. ábra). A rajzos kiegészítésben is látszik, hogy annak érdekében, miszerint a szükségtelen N. betű odakerülhessen a titulusba, az *Augusti* szó A betűjének két szára által bezárt szöveget jóval szűkebbre kellett venni – láthatjuk ha összehasonlítjuk az ugyanazon sor épen maradt *Arae* szavának két A betűjével –, valamint a kiegészített szó S T I betűit össze kellett zsúfolni, egymásra kellett nyomni (1. ábra), holott azok az N. betű nélkül is szabályosan írva kitöltik az illető sort (2. ábra), imígyen helyesen adva a főpap akkori hivatalos titulusát, amely az idézett párhuzamok által is tanúsított módon egyszerűen *sacerdos Arae Augusti* formában volt használatos. Ezért javasolom az N. betű elhagyását a 7. sor végéről, a felirat szövegét a megfelelő és

valós formára helyesbítendő⁷: *[[Numini imp(era)tor -) caes(ar -) ? / ----- - - - ? et]] / Geni[o Daciar(um)] / P(ublius) Ael(ius) A[ntipater] / flame[n colon(iae)] / Apulens[is] sac(erdos) / Arae A[ugusti] / exsmu[neribus?] / donu[m dedit]* (vö. mégegyszer a 2. ábra, amely a jobb összehasonlíthatóság érdekében az IDR, III/2, 190. oldalon közölt rajz – a fig. 175 – alapján készült). A daciai főpapok feliratainak keltezése szerint *Publius Aelius Anti-pater* feliratának állíttatási idejéül a Kr.u. 3. század első két évtizedének valamelyik éve jöhet számításba *Severus Alexander* uralkodásáig, esetleg uralkodásának (Kr.u. 222–235.) első éveivel valamelyikével bezárólag⁸.

A pontosabb kép kedvéért nézzük át az eddig ismeretes daciai főpapok hivatali időpontjait. Felirataik keltezése alapján az egyes főpapok hivatali idejének-évének relatív időpontja⁹ a következőképpen alakul (tekintetbe véve ARDEVAN, R. i.m. 1998 keltezéseit is):

1. *C. Ulpius Bonus s(acerdos) pr(ovinciae)* volt a Kr.u. II. század második felében (ARDEVAN, R.: 161–180., kérdőjellel post 170)

2. Ismeretlen *sacerdotal(is) provinciae*, felirata Kr.u. 193.-tól keltezhető (ARDEVAN, R.: post 200), tehát *sacerdos provinciae* volt Kr.u. 193–200. előtt, mivel *sacerdotalis* címmel a kiszolgált főpapokat illették¹⁰.

3. Ismeretlen *[sac]erdotalis Daciae*, felirata Kr.u. 218. után keltezhető (ARDEVAN, R.: post 212)¹¹, tehát *sacerdos Daciae* volt 212–218. előtt¹², mivel a feliraton *sacerdotalis*, azaz kiszolgált főpapként szerepel¹³.

4. *P. Aelius Antipater, sacerdos Arae Aug(usti)* volt, a Kr.u. 3. sz. első két évtizedének valamelyik évében (ARDEVAN, R.: post 200).

5. *M. Cominius Quintus, sacerdos Arae Aug(usti)* volt, a Kr.u. 222. előtti időben, valószínűleg a 3. század első éveinek egyikében (ARDEVAN, R.: 180–200¹⁴).

6. *P. Aelius Strenus, sacerdos Arae Aug(usti)* volt, Kr.u. 193. és 222. között valamelyik esztendőben (ARDEVAN, R.: post 200¹⁵).

7. *T. Claudius Augustianus sacerdos („sacerdot(io)”, főpap volt Kr.u. 222–235. kö-*

zött, Severus Alexander uralkodásának valamelyik évében¹⁶ (ARDEVAN, R.: ante 235)

8. *P. Aelius Maximus, [sacerdos Ar]ae Aug(usti) n(ostri), [coronat(us) Daciarum I]II (Trium)* címekkel Kr.u. 222.-t követően volt főpap. (ARDEVAN, R.: 3. sz. eleje, azonban nem tudhatott még a legújabban elfogadott keltezési lehetőségről, amely szerint a feliraton szereplő [metropoli]s szó egyértelműen *Severus Alexander* idejétől teszi keltezhetővé a feliratot, így a főpap hivatali évét is.¹⁷)

9. *M. Antonius Valentinus, sacerdos Arae Aug(usti) n(ostri), coronatus Dac(iarum) III (Trium)* címekkel, Kr.u. 238. és 244. között volt egy évig főpap (ARDEVAN, R.: 238–244.)¹⁸.

Az itt közölt főpapi lista is mutatja, hogy a *sacerdos Arae Augusti* cím egy bizonyos időszakon át volt használatban, a sacerdos provinci-ae és a *sacerdos Arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III* címek használati ideje között. A különbözőképpen hangzó főpapi címek látszólagos időbeli egymást fedése csak az egyes feliratok tágabb keltezési időhatárai következtében merült fel. Erre vonatkozóan érveimet másutt részletesen kifejtettem¹⁹. Jelen közlemény által még inkább hangsúlyozni akarom, hogy a hivatali címek időrendje szerint is, a különbözőképpen felírt főpapi titulusok nem pongyola fogalmazás vagy fogalomzavar eredményei, hanem az aktuális hivatalos szóhasználat feliratos jelentkezései. Vagyis mégegyszer: a bemutatott korabeli analógiák által is megerősítetten, *P. Aelius Antipater* főpapi címének a korabeli használatos formáját *sacerdos Arae Augusti*-nak tekinthetjük, a *noster – n(ostri) –* szócska odatétele a titulusba az ő esetében nem indokolt²⁰.

Jegyzet

1. DAICOVICIU, H. – PISO, I., Publius Aelius Antipater, in: *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine* (Constanza, 9–15 septembre 1977), Rec. et publ. D. M. PIPPIDI et Em. POPESCU, ed Acad. R. S. R., București 1977, 75–78.
2. SZABÓ Á., *Megjegyzések a daciai tartománygyűlés történetéhez*, in: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1999 (2000), sajtó alatt. L. még DAICOVICIU, C., *Severus Alexander și provincia Dacia*, in: Acta Musei Napocensis (AMN – Cluj-Napoca) III, 1966, 153–171.
3. PISO, I., *Epigraphica* (XI), in: Potaiissa, Studii și comunicări 2, Turda 1980, 123–131.
4. SZABÓ Á., *Kiegészítési javaslat P. Aelius Maximus sacerdos fogadalmi feliratához*, in: Antik Tanulmányok, 1998 (Budapest, 1999), 171–176.
5. DAICOVICIU, C., in: AMN, 1966, i.m. 154 megjegyzően bizonyítja, hogy a metropolis cím Ulpia Traiana Sarmizegetusa nevében csak Severus Alexander korától (Kr. u. 222–235.) fordul elő.
6. A rövidítések: AÉ = L'Année épigraphique, Paris 1888-tól, CIL III = *Corpus Inscriptionum Latinarum* III ed. Th. MOMMSEN, Berlin 1873–1902; ILS = *Inscriptiones Latinae Selectae* ed. H. DESSAU, Berlin 1892–1916; IDR = *Inscriptiile Daciei Romane*, București 1975–től.
7. A főpapi titulus keltezési szempontból való hasznosítását tekintve abszolút nem mindegy, hogy milyen formában szerepel egy-egy főpap hivatali címe a feliratokon.
8. A főpapok feliratainak keltezését és a tartománygyűlés tárgyalását I. ARDEVAN, R., *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara 1998, 328–341., és 610–611. oldalakon, valamint újabban SZABÓ Á., *Megjegyzések a daciai tartománygyűlés történetéhez*, (sajtó alatt) in: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1999.
9. Azért időpont, mert a főpapot egy évre választották. L. pl. DEININGER, J., *Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* Vestigia 6, München–Berlin, 1965, 150.
10. KORNEMANN, E., *Concilium*, in: *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* (RE – Stuttgart, 1893-től), szerk. PAULY–WISSOWA–KROLL és mások, IV. 1, 1900, 801–830, 814.
11. Megjegyzendő még egyszer, hogy ez csak az illető felirat keltezése. A rajta szereplő főpapi személy korábban töltötte be *sacerdos provinciae* címmel hivatalát, mivel a *sacerdotalis* kifejezéssel a már kiszolgált főpapokat jelölték, ld. KORNEMANN, E., i.m. 814.
12. A főpapok időrendjét SZABÓ Á., 1999 i.m. részletesen tárgyaltuk. Az itt I., 2., 3. számú főpapok feliratait I. 1: AÉ, 1977, 656 = AÉ, 1956, 207; 2: IDR, III/2, 353 = ILS, 7130 = CIL, III, 7962; 3: CIL, III, 7688.
13. ld. KORNEMANN, E., in: RE IV. 1, 1900, i.m. 814.
14. A felirat régebbi irodalma felsorolva in: IDR, III/2, 111–112. oldalakon. Datálását illetően: BALLA L. Kr.u. 222.-vel bezáródó időintervallumra javasolta a felirat keltezését. L. BALLA L., *Epigraphica Dacica*, in: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 66, 1970, 24–31, 25. Ahogy D. FISHWICK is írta (in: *The Imperial Cult in the Latin West* I/2, Leiden 1987, 326–335), a Severus korra tehető a kifejezetten a császár oltárára utaló kifejezés hangsúlyozott megjelenése a főpapok tisztégcímében. Ez Daciában sem lehetett másképp, így M. Cominius Quintus feliratának és hivatali idejének keltezését R. Ardevan véleményével is részben egyezően, egy a 2. század utolsó évtizede – a század vége és a Kr.u. 222. közé eső időpontra tehetjük.
15. L. még BALLA L., 1970 i.m. 25.
16. Az ő esetében nem dönthető el, hogy csak *sacerdos Arae Augusti* volt-e vagy már *sacerdos Arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III*, mivel a főpapságára vonatkozó kifejezés a feliraton „sacerdot(io)” formára egészíthető ki értelemszerűen, imígy általános értelmű – papsága alatt – időhatározóvá téve a papságot jelentő szót. Tartományi főpapsága biztos T. Claudius Augustianusnak, ugyanígy a felirat keltezése is – I. még IDR, III/2, 79 – így csupán az általa viselt főpapi cím szabályszerű alakját illetően merül fel az előbb említett két lehetőség adta apró bizonytalanság. A felirattal legutóbb I. PISO foglalkozott érdemben, I. I. PISO,

- Maximinus Thrax und die Provinz Dazien.** in: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE) 1982 (49), 225–238, 277. lap és 14. jegyzet.
17. L. SZABÓ Á., 1998 **i.m.**, 171–176.
18. R. ARDEVAN keltezéseit összefoglalóan I. ARDEVAN, R., 1998 **i.m.**, 610–611, ahol két további főpapot feltüntet még, melyek főpapságának nem egyértelműen igazolható voltát máshol tárgyaltuk, ld. SZABÓ Á., 1999 **i.m.**
19. SZABÓ Á., 1999 **i.m.**
20. A noster (nostri) szó szerepét a császárkultusz és tartományi főpapok tisztségcímében összefüggően a császári titulátúrában megjelenő Dominus Noster kifejezéssel, részletesen tárgyalja FISHWICK, D., 1987 **i.m.**, 334.

Titulatura marelui preot din Dacia al cultului imperial *Publius Aelius Antipater* (Rezumat)

Inscripția lui *Publius Aelius Antipater* a fost publicată de H. DAICOVICIU și I. PISO, în 1977, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Sarmizegetusa, jud. Hunedoara), în *L'Année Épigraphique* și în *Inscriptiones Daciae Romanae*. Dat fiind faptul că la mijlocul epocii Severilor titulatura oficială a marilor preoți din provinciei se schimbă (v. inscripțiile cunoscute), în interpretarea amintită, foarte reușită de altfel, introducerea unui caracter N era problematică. Analizând însă inscripția, se vede că introducerea caracterului nu este neapărat necesară, în consecință putem considera rezolvată și această mică problemă, iar inscripția vine și ea în sprijinul observației, conform căreia titulatura utilizată în asemenea cazuri nu este niciodată una ad-hoc, ci una canonică, bine stabilită.

The Titulature of *Publius Aelius Antipater*, the Provincial Pontiff of the Emperor's Cult in Dacia (Abstract)

The inscription of *Publius Aelius Antipater* was published by H. DAICOVICIU and I. PISO, from Ulpia Traiana Sarmisegetusa (Sarmisegetusa, Hunedoara County), in the *L'Année Epigraphique* and in „*Inscriptiones Daciae*

Romanae”. Given the fact that by the middle of the Severus period the official titulature of the provincial pontiff of the emperor's cult changed (see the familiar inscriptions) in the mentioned interpretation, which otherwise is very successful, the introduction of a character N was problematic. However, analysing the inscription, one can see that the introduction of the character is not necessary, consequently we can consider this small problem as being solved.

1. ábra H. DAICOVICIU és I. PISO kiegészítése az IDR, III/2, p. 190, fig 175 nyomán

